

ЧЕКАН Н. В.,

аспірантка

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.851

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.33>**КРИМІНОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
ДО ПОНЯТТЯ «МАРГІНАЛЬНІСТЬ» ТА ЇЇ ОЗНАК**

У статті охарактеризовано маргінальність як стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя (алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, жебрацтво), цілей і спрямованості особи (маргінальність доцільніше розглядати, по-перше, як один із видів деформації правосвідомості з огляду на правову кризу особи, по-друге, як окраїнне становище певних категорій громадян, пов'язане з тим, що їхнє правове становище не врегульоване у законодавстві належним чином), яка приводить до десоціалізації й конфлікту із суспільством. Маргінальність розглядається як проміжність становища індивіда або групи, що займає крайнє, прикордонне становище у верстві, групі, класі, суспільстві, тому не повністю включена у дану соціальну групу. Маргіналами називають осіб, які перебувають між двома виразними культурними групами й зіштовхуються з дилемою щодо того, до якої з них приєднатися, які культурні цінності, норми прийняти. Вплив маргінальності на правовідносини й поведінку особи лежить набагато глибше, ніж лише в аналізі специфічної форми правомірної поведінки осіб, які перебувають на «дні» суспільства. З огляду на лише окраїнне положення деяких категорій громадян не можна розкрити сутність маргінальності, її вплив на правовідносини у суспільстві. У разі усунення або зниження ролі юридичної відповідальності можливе обрання людиною протиправного шляху задоволення потреб. Внутрішні регулятори тієї або іншої поведінки ґрунтуються не тільки на правових нормах, у них також відображаються моральні приписи, релігійні й політичні норми, звичаї суспільства щодо впливу маргінальності на правосвідомість, правова поведінка громадян й іммігрантів. Відсутність необхідних нормативно-правових актів, що надають можливість здійснення прав і законних інтересів окремими категоріями громадян, та віднесення іммігрантів й осіб без певного місця проживання до небажаних елементів суспільства сприяють поширенню культурної, соціальної маргінальності, збільшуючи її штучно. Маргінали не тільки займають окраїнне становище, а й найменш захищені у правовому й соціальному відношенні.

Ключові слова: маргінал, маргінальність, маргінальна група, насильство, запобігання.

Chekan N. V. Criminological approaches to the concept of “marginality” and its sign

The article describes marginality as a state of crisis experienced by an individual under the influence of the environment, which is expressed in such a change in lifestyle (alcoholism, drug addiction, vagrancy, begging), goals and orientations of the person (marginality should be considered, firstly, as one of the types of deformation of legal consciousness, given the legal crisis of the individual, and secondly, as the marginal position of certain categories of citizens due to the fact that their legal status is not properly regulated by law), which leads to its desocialization and conflict with society.

Marginality is seen as an intermediate position of an individual or group, occupying an extreme, borderline position in a class, group, class, society, and therefore not fully included in this social group. Marginals are people who are between two distinct cultural groups and face the dilemma of which to join, which cultural values and norms to adopt. The influence of marginality on the legal relations and behavior of a person lies much deeper than just in the analysis of a specific form of lawful behavior of persons who are at the “bottom” of society. Given only the marginal position of some categories of citizens, it is impossible to reveal the essence of marginality, its impact on legal relations in society. In the case of elimination or reduction of the role of legal liability, it is possible for a person to choose an illegal way to meet needs. Internal regulators of one or another behavior are based not only on legal norms, they reflect moral precepts, religious and political norms, customs of society devoted to the impact of marginality on legal consciousness, legal behavior of citizens and immigrants. The lack of necessary regulations that enable the exercise of rights and legitimate interests of certain categories of citizens, and the classification of immigrants and homeless people as undesirable elements of society, contributes to the spread of cultural and social marginality, increasing it artificially. They not only occupy marginal positions, but are also the least protected legally and socially.

Key words: *marginal, marginality, marginal group, violence, prevention.*

Вступ. Актуальність даної проблеми зумовлена тим, що посилення процесів соціального розшарування суспільства, зміни ціннісних орієнтирів та масова десоціалізація населення в Україні створили підстави для підсилення в нашому суспільстві маргінальних процесів. Унаслідок цього з'являються особи з низьким рівнем правосвідомості, які характеризуються нормативно-правовою невизначеністю, внутрішньою відмовою від підкорення нормам права. Тобто ці особи перебувають на межі правомірної поведінки. Вони підкоряються нормам права лише через страх перед покаранням за свої протиправні дії.

Попри актуальність питання пошуку шляхів взаємозв'язку маргіналізації суспільства зі злочинністю в Україні, маргіналізація не стала об'єктом спеціального вивчення криминологічної науки. До того ж це явище в нашій країні вчені не визначають як загрозове для суспільства, хоча під час виконання своїх обов'язків працівники правоохоронних органів постійно натрапляють на його прояви та зазначають, що маргінальна людина є дуже соціально уразливою, може легко піддаватися негативному та криминогенному впливу, що є однією із причин криминогенної нестабільності. Відмова суспільства від реалізації багатьох соціальних програм через відсутність фінансування з державного бюджету, невирішеність актуальних питань життя населення, послаблення виховної роботи – усе це збільшує вірогідність проявів антигромадської поведінки серед населення та сприяє появі осіб із соціально відхиленою поведінкою – маргіналів.

Деякі кримінально-правові та криминологічні проблеми маргіналізації розглядали у своїх працях А.І. Атоян, О.І. Богатирьова, О.Ю. Бродецька, І.В. Дегтярєва, С.Ф. Денисов, Г.Ю. Зубко, Д.О. Назаренко, Л.І. Кемалова, С.Ф. Константинов, А.П. Мозоль, В.Г. Пшеничний, В.Г. Писарев, О.О. Пустовий, А.Л. Свящук, Р.Ф. Степаненко, Ю.М. Стрелковська, В.І. Тимошенко, Л.Г. Ткаченко, Н.С. Юзікова та ін.

Роботи зазначених авторів мають важливе наукове і практичне значення. Водночас низка питань щодо дослідження маргінальних груп населення, феномена маргінальної насильницької поведінки особи, її детермінації, а також характеру і змісту запобігання їй залишається нерозв'язаною, а у діяльності підрозділів Національної поліції не вироблено ефективних напрямів у контексті предмета дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення криминологічних підходів до поняття «маргінальність». Необхідно розглянути відсутність поваги до чинного права й нормативно-правової невизначеності особи, виключення або відмови особи від підтримки соціальних

відносин і зв'язків (десоціалізацію особи), кризу особи, пов'язану з конфліктом декількох систем соціального регулювання, культур, цінностей.

Результати дослідження. Сучасне українське суспільство має чимало проблем, що потребують негайного втручання з боку влади для їх розв'язання. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення маргіналізації суспільства, яка спричинена деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя, а також втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і в можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох людей соціального статусу в зв'язку з втратою роботи призводять до нагромадження негативної соціальної енергії, а також до появи деструктивних тенденцій у розвитку суспільства.

Перетворення соціальних відносин спричиняють певні зміни в суспільній свідомості, пов'язані з тим або іншим впливом (позитивним або негативним) проведених державою реформ на внутрішній світ (психологічний стан) людини. При цьому зазначений вплив на свідомість громадян сприймається по-різному. Це пов'язано з індивідуальністю світогляду кожного члена суспільства і залежить від виховання, міри соціалізації та статусу особи [1, с. 29–30]. Рушійною силою людської поведінки є її мотивація як специфічний вид внутрішньої регуляції життєдіяльності людей, як сукупність психологічних компонентів, які лежать в основі детермінації поведінки. За такого підходу соціально-психологічний механізм формування правомірної поведінки можна визначити як зумовлений мотиваційною системою людини процес свідомих правових ідей, цінностей та приписів, співвідношення їх у правосвідомості особи з її поглядами і уявленнями про належну поведінку і вироблення на їх основі емоційного ставлення до правових вимог суспільства, готовності діяти відповідно до них.

Маргіналізм негативно впливає не тільки на криміногенний стан суспільства й деформує світогляд його громадян, але, що не менш небезпечно, впливає на самосвідомість суспільства. У цьому плані проблема маргіналізму прямо інтегрується в проблематику філософсько-антропологічних досліджень у праві. Обґрунтованим є положення про те, що маргіналізація є латентною формою життя суспільства, яка негативно і разом з тим системно впливає на всі сфери суспільного життя. У політиці це абсентеїзм і апатія виборців, невібагливість у відношенні до представників влади; у праві – правовий нігілізм; у моралі – моральна деградація; у культурі – безкультурність; у міжособистих стосунках – брехня, підлість, зрада. Алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, жебрацтво у зв'язку з відхиленням від загальноприйнятих норм і правил поведінки належать до категорії маргінальних. Ці явища, перебуваючи у певному взаємозв'язку, вносять нестабільність у розвиток суспільства. Наприклад, процеси спадної мобільності, що збільшилися в останнє десятиліття, сприяють зростанню «соціального дна» суспільства (маргіналів) і, відповідно, збільшенню кількості правопорушень.

На нашу думку, маргінальність являє собою багатоаспектне явище, що стосується основних сфер суспільних відносин і впливає на правосвідомість та правову поведінку особи. У зв'язку з цим розглядати її лише у рамках соціології недоцільно. Проте правознавці дотепер залишають ці зв'язки за рамками вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що визначають зростання кількості протиправних вчинків у суспільстві. Для належного аналізу маргінальності як правової категорії, її аспектів необхідно визначити сутність маргінальності.

Термін «маргінальність» (“margo” – «межа, край») уперше використав Роберт Парк (1864–1944) у своїй праці «Людська міграція й маргінальна людина», присвяченій вивченню процесів соціальної адаптації іммігрантів [2, с. 883]. Новий тип особи Р. Парк назвав маргінальною особистістю. Для нього маргінальна людина – це індивід, який перебуває на межі двох різних, що нерідко конфліктують між собою, культур. Природа маргіналів пов'язана з почуттями дихотомії, роздвоєності й конфлікту, коли старі звички

відкинуті, а нові ще не сформовані. Проте ця криза для маргінала є поштовхом цивілізації й прогресу.

Тобто перша концепція маргінальності – це теорія культурної маргінальності, основною передумовою якої є культурний конфлікт. Вживання терміна «маргінальність» стало поширеним, його стали використовувати для позначення переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу. Отже, слід говорити про соціальну маргінальність, що пов'язана саме з переходом індивіда в іншу соціальну групу.

Маргінальність розглядається як проміжність становища індивіда або групи, що займає крайнє, прикордонне становище у верстві, групі, класі, суспільстві, тому не повністю включена у дану соціальну групу. Маргіналами називають осіб, які перебувають між двома виразними культурними групами й зіштовхуються з дилемою щодо того, до якої з них приєднатися, які культурні цінності, норми прийняти.

У теорії права маргінальність розглядається лише щодо поняття «маргінальна поведінка». Крім того, така поведінка розглядається як законслухняна й визначається як пристосування суб'єкта своєї поведінки до навколишнього правового середовища [3, с. 94]. Маргінальна поведінка властива людям, які не пристосувалися до життя в суспільстві, не мають необхідного мінімуму матеріальних благ, проживають за межею бідності.

Однією з форм суспільної свідомості є правосвідомість [4, с. 141], яка може бути як позитивною, так і негативною [5, с. 50; 6, с. 231]. Правовий нігілізм є глибшою деформацією правосвідомості особи. На відміну від нього, маргінальність припускає конфлікт норм різних систем нормативного регулювання у свідомості особи. Ставлення до чинного права і права взагалі може бути різним. Змішання понять нігілізму й маргінальності спричиняє неадекватність обох понять і не розкриває їхньої сутності повною мірою. Так, людина може вірити в необхідність права, законів для регулювання суспільних відносин, але не вважає за необхідне підкорятися наявним правовим приписам. Причини цього можуть бути різними: чинне законодавство порушує або може порушити права й законні інтереси особи; норми права не надають реальну можливість здійснення прав і свобод; правові приписи суперечать ціннісним традиціям суспільства. Якщо правові й моральні норми суспільства пропонують різні моделі поведінки, перед людиною виникає дилема щодо того, якими правилами керуватися у своїх діях. Перевага буде віддана нормам, які або мають більший авторитет, або надають більші вигоди. У цей час значна кількість громадян віддає перевагу іншим, ніж правові, правилам поведінки або приймає рішення в їх сукупності. Попри те, що всі соціальні норми суспільства спрямовані на регулювання суспільних відносин, вони можуть як доповнювати одна одну, підтримуючи ті самі цінності, так і суперечити одна одній. На нашу думку, у разі нормативно-правової невизначеності особи й відсутності поваги до чинного права треба говорити про правову маргінальність, а не про правовий нігілізм.

Правомірна поведінка – це поведінка суб'єктів права, що відповідає приписам юридичних норм. Вона суспільно необхідна, бажана або соціально припустима з точки зору інтересів суспільства, що забезпечуються державою.

Проведений порівняльний аналіз точок зору науковців дозволяє зробити висновок про схожість та відносну простоту усіх згаданих дефініцій правомірної поведінки. Водночас кожна з них має низку неточностей та спірних моментів. Це пов'язано з відсутністю єдиної позиції щодо тлумачення права та його змістового наповнення. Це викликано плюралізмом підходів до праворозуміння. Хотілося б унеможливити від помилкової підміни права законом, адже дані поняття не є тотожними.

Слід вказати на те, що об'єм поняття «правомірна поведінка» звужується, коли з нього виключається група правомірних дій, не пов'язаних з використанням, виконанням та дотриманням норм права. Крім того, без правомірних дій – юридичних фактів – неможливе виконання та використання права. Отже, розглядаючи правомірну поведінку в спеціальному юридичному аспекті, вважаємо, що правильне розуміння даного феномену можна отримати за допомогою аналізу юридичних фактів, які виступають підставою для реалізації наданих

прав, виконання юридичних обов'язків. Це дає нам підставу казати про необхідність включення в поняття правомірної поведінки юридичних фактів [7, с. 23].

Користь правомірної поведінки для суспільства очевидна. Безсумнівно, виконання правових приписів і дотримання юридичних заборон сприяє конструктивному розвитку суспільства, виникненню позитивних змін, налагодженню ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, досягненню консолідації української нації тощо.

Поведінку особи можна назвати правомірною, якщо вона відповідає нормам права незалежно від мотивації. Цієї позиції дотримується більшість правознавців. Справді, політика держави головним чином спрямована на те, щоб знизити рівень небажаної для суспільства протиправної поведінки. Цього намагаються досягти, встановлюючи, наприклад, суворе покарання навіть за незначні проступки. Завдяки використанню таких методів державна політика досягає поставленої мети, проте може статися так, що особи дотримуватимуться норм права лише через страх перед покаранням. Однак досвід минулого свідчить, що така політика не дає високих результатів у боротьбі з правопорушеннями. Більш бажаною для держави є правомірна поведінка, що заснована на визнанні права як вищої цінності, на визнанні громадянами необхідності дотримання норм права у зв'язку з їх корисністю для держави, суспільства, самого громадянина. Саме на це має бути спрямована державна політика.

Недоліки законодавства, порушення прав і свобод громадян у сукупності зі споживчою психологією особи спричиняють відсутність внутрішніх мотивів для відмови від вчинення правопорушення. У таких випадках тільки страх перед накладенням юридичної відповідальності або наявність будь-яких особистих вигод від законослужняної поведінки є підставою для того, щоб не переступати межу правомірності [8, с. 211].

На підставі викладеного до ознак правової маргінальності можна віднести відсутність поваги до чинного права й нормативно-правову невизначеність особи. Тобто норми права не є пріоритетом особи при виборі того або іншого варіанта поведінки. Особистість перебуває на межі двох або декількох систем соціального регулювання, які пропонують різні варіанти поведінки. У разі усунення або зниження ролі юридичної відповідальності можливе обрання людиною протиправного шляху задоволення потреб.

Отже, правову маргінальність можна визначити як нормативно-правову невизначеність, засновану на негативному ставленні особи до чинного права, правових явищ у житті суспільства.

Маргінал – це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації [9, с. 1–2].

О.М. Сахань, С.О. Жувака, детально проаналізувавши загальне поняття маргінальності, дійшли висновку про її багаторівневність: 1) маргінальність – властивість суспільства перехідного періоду; 2) маргінальний статус – джерело невротичних симптомів, тяжких депресій та непродуманих дій груп, що виступають об'єктом соціального контролю інститутів соціальної підтримки; 3) маргінали – особи, у яких поступово виробляється особлива власна система цінностей; 4) передкримінальні групи маргіналів; 5) особи з усталеною кримінальною спрямованістю; 6) вигнанці [10, с. 175–176].

Як зазначає Г.А. Аванесов, маргінальність можна визначити як стан кризи, пережитий індивідом під впливом середовища, що отримує вираз у такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка призводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. У такому випадку маргіналом буде вважатися особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт кількох культур. Тобто до маргіналів слід віднести мігрантів, осіб без певного місця проживання, жебраків, волоцюг, проституток, алкоголіків, наркоманів, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Вони не лише перебувають у невизначеному становищі, а й виступають найменш захищеною у правовому та соціальному відношенні групою осіб [11, с. 34].

Маргінали – це специфічний соціальний шар (або стан). С.К. Кирсанов зазначає: «Маргіналізм у відомому сенсі кримінальний, тут найбільш розвинені злочинні «елементи»,

пов'язані з особистістю, способом життя, соціальним середовищем. Маргіналізм, можна сказати, з самого спочатку суспільно небезпечний» [12, с. 49].

А.А. Нікітін зазначає, що маргінальна особистість характеризується двома групами основних властивостей – загальносоціальними та спеціально-правовими. Перші включають в себе суттєві зміни або втрату колишнього соціального і правового статусу. Вони викликані зовнішніми щодо індивіда факторами. Відбувається розвиток процесу подвійної соціальної адаптації, формування гібридного типу особистості, кардинальна зміна психологічного стану особистості. Другі властивості (спеціально-правові) – це недостатність, некоректність і відсутність комплексного характеру правового регулювання положення маргіналів, відсутність будь-якої єдиної практики застосування чинних нормативних правових актів щодо маргіналів, неможливість повної реалізації передбачених у законодавстві прав і свобод, подвійність або невизначеність правового стану (положення) [13, с. 110; 14, с. 14–15].

Дане явище має не тільки соціальний контекст, але й онтологічний вимір, оскільки воно виражає стан існування на межі соціального буття. Маргінальність виявляється як внутрішня характеристика буття суспільства, зокрема людського буття. Онтологічна підстава маргінальності – у самій людині. Виділення універсальних факторів маргіналізації дозволило типологізувати маргінальність, оскільки домінування будь-якого з факторів веде до утворення відповідного типу маргінальності. У проведеному дослідженні охарактеризовано кілька таких взаємозалежних типів маргінальності: біологічну, соціальну, вікову, культурну, моральну, політичну, релігійну й економічну. Виділяються об'єктивна – соціальна, а також суб'єктивна – екзистенціальна – маргінальності. Екзистенціальна маргінальність визначає внутрішні межі існування людини. Вона контролюється й регулюється людиною, у цьому виявляється її феноменальність. Основним змістом феномена маргінальності є воля і зумовлювана нею можливість вибору. Маргінал розглядається як особистість, яка формується. Поява маргінальної особистості пов'язана з деякими причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Сучасний період характеризується ситуацією «масової патології ідентичності», коли людина переживає безсилля, відчуженість від світу, у тому числі і від самої себе. Пошук «своїх» в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через «інших». Причому «інші», як правило, розглядаються як «чужі». Основою маргінальної свідомості виступає неузгодженість норм і цінностей індивіда. Маргінальна особистість виявляє себе у своїх вчинках, тому важливим є розгляд маргінальної поведінки як проміжної поведінки, що виражає особливе й проміжне положення людини в соціумі. Маргінальна поведінка за певних умов може зміщуватися до девіантної, але при цьому вона за визначенням не є девіантною.

Будучи причиною кризи людини, культурний або соціальний конфлікт впливає на свідомість, мотивацію, спосіб життя й, отже, на поведінку людини. Тут значну вагу має тривалість психотравмуючої ситуації, а також сприйняття конфлікту самою людиною. Переживання, зумовлені оточенням, з часом міняють пріоритети особи. Це може бути й розрив зв'язків між окремими членами, верствами суспільства, що виражається в ізоляції особи, зміні ієрархії цінностей. У даній ситуації пріоритети особи змінюють або втрачають своє значення, основні зусилля спрямовуються на вихід із кризи, що призводить до появи нових можливостей особи, більш прогресивних поглядів. Однак можливий і негативний результат трансформації правових орієнтирів особи: якщо раніше протиправні можливості вирішення конфлікту не збігалися з моральним, ціннісним світоглядом людини, то під впливом кризи можуть виявитися прийнятними будь-які шляхи його вирішення [19, с. 98].

Цінності справедливості, верховенства закону, які створюють правомірну поведінку, під впливом пережитої кризи можуть зруйнуватися й привести до маргіналізації свідомості, за якої більше уваги приділяється індивідуальним пріоритетам. Формуються особистісні орієнтації й цілі, на досягнення яких спрямовуються основні зусилля, а життя суспільства відходить на друге місце. Це означає можливість порушення соціальних норм, які йдуть у розріз із особистими. Наслідком цього стає десоціалізація особи [20, с. 26; 21, с. 45].

З урахуванням викладеного до ознак маргінальності можна віднести такі характеристики, як:

- по-перше, відсутність нормативного регулювання правового становища особи. Якщо чинне законодавство не містить нормативно-правових актів, що визначають правовий статус особи, здійснення нею своїх прав і законних інтересів залежить від конкретних осіб, які надають ці права і свободи;
- по-друге, виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи);
- по-третє, деформація особистості, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур і цінностей.

Висновки. З огляду на зазначене маргінальність можна визначити як стан кризи, пережитий індивідом під впливом оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка призводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. У такому випадку маргіналом буде вважатися особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт декількох культур. До маргіналів відносять мігрантів, осіб без певного місця проживання, жебраків, осіб, що займаються бродяжництвом, проституцією, алкоголіків, наркоманів, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Вони не тільки займають окраїнне становище, а й найменш захищені у правовому й соціальному розумінні.

Список використаних джерел:

1. История социологии в Западной Европе и США / отв. ред. Г.В. Осипов. Москва : Норма, 2011. 576 с.
2. Park R.E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. № 6. P. 882–893.
3. Зарипов З.С. Правовой механизм профилактики правонарушений : учебное пособие. Ташкент : Изд-во «Узбекистон», 1990. 155 с.
4. Крестовська Н.М. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
5. Теория государства и права : учебник / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Москва : Юристъ, 2000. 771 с.
6. Тихомиров О.Д. Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 32. С. 230–236.
7. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 100. С. 18–30.
8. Литвак О.М. Держава і злочинність : монографія / наук. ред. М.Й. Коржанський. Київ : Атіка, 2004. 303 с.
9. Кемалова Л.І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Сімферополь, 2006. 20 с.
10. Сахань О.М., Жувака С.О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 173–184.
11. Аванесов Г.А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения : монография. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.
12. Кирсанов С.К. Преступность и ее социальные взаимосвязи. *Вестник Ростовского государственного университета*. 1998. № 2. С. 45–52.
13. Никитин А.А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2006. 221 с.
14. Никитин А.А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 26 с.
15. Кривоносов А.Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 92–98.

16. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования : учебное пособие. Москва : Изд. дом «Форум», 2008. 216 с.
17. Ходус Е.В. Маргинальность в контексте процессов структуризации современного украинского общества. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Соціологія. Філософія. Політологія»*. 2009. Вип. 6. С. 185–189.
18. Ануфриева Р. Маргинальная личность: характерные черты. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2010. № 3. С. 176–179.
19. Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине. *Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект)*. 2017. С. 93–121.
20. Щербакова Ю.Е. Цінності об'єднаної Європи : монографія. Київ : Академія, 2014. 206 с.
21. Тимошенко В.І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

